

DR. ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN*

NÉMET-AUSZTRIA KERESZTÉNY-KONZERVATÍV GONDOLKODÓI ÉS VÁLASZAIK A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VÁLSÁGPERIÓDUSRA (1918–1938)**

*CHRISTIAN-CONSERVATIVE THEORETICIANS OF GERMAN-AUSTRIA
AND THEIR ANSWERS TO THE ECONOMIC-SOCIAL CRISIS (1918–1938)*

ABSTRACT

The present economic crisis did not only exert a serious influence on the economic, production, service and social systems of Western democracies, but also generated a scientific interest in the past crisis periods and their solutions. The Hungarian social and economic history research did not pay necessary attention to the not totalitarian efforts of the interwar period aimed at reforming the state, society and economy till now. This study tries to present the theories based on holistic views of the 1930's. The suggestion of solution based on conservative thoughts and especially the social teach of the Holy See intended to overcome the crisis by strengthening the community instead of maintaining the individualist society having start to fall apart. The new estate style social and economic organizing model put often under the same heading with corporatism started its winning course especially after the Great Depression. It seemed that the state of vocational order may assist in solving the political and economic crisis and eliminating the lacks of democracy and of capitalism organizing. The study presents two trends of the vocational order conception. The first one is based on social instruction of Roman Catholic Church, which – especially following Johannes Messner – suggested to build a new social and economic order, which is based on subsidiarity and gives free play for democratic elements as well. The concept of the other trend, the universalism however had radically anti-democratic elements. After Othmar Spann's views it constituted a concept of the autoriter-carismatic state, and leaned to cooperate even with the national socialism for reaching its goal: eliminating the liberalism and „partyocracy”. The author emphasizes in his summary that the Messner-trend did not cease to exist even after the Second World War: the social market economy based on concordance and cooperation between social actors instead of class battle is a descendant of this view in many respects.

1. Bevezetés

A „Nagy Háború” a korabeli Európa számára világrengető változásokat hozott. Nemcsak politikai-földrajzi szempontok alapján rendezte újjá Európa szinte egészét, de számos új kihívás elé állította a 20. századba lépő államokat és társadalmakat. Véleményünk szerint a kialakult gazdasági, államszervezési, társadalmi és szociális válság révén általánossá vált az a nézőpont, hogy a hagyományos liberális szemléletmód és a vele szorosan összefonódó klasszikus manchesteri kapitalizmus jutott mély válságba. A korabeli Európában tapasztalható infláció, a pénztartalékok kiürülése, a munkanélküliség és a szegénység olyan társadalmi feszültségeket generáltak, melyek egyre nyilvánvalóbbá tették a szabadverse-

* Főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola. Az OTKA K-100546 „Gazdasági-szociális reformelképzelések és társadalmi modellek a két világháború között” vezető kutatója.

** Jelen tanulmány az OTKA programjának keretében és támogatásával készült.

nyen alapuló liberális pénzüpiaci szemléletmód árnyoldalait. A fékek és korlátok nélküli individualista előnyökre, munkaköltség-csökkentésre és ezáltal profitmaximalizálásra építő kapitalista gazdaság 1929-es válsága pedig egyértelművé tette, hogy új utakra van szükség a társadalmi robbanás elkerülése érdekében. Az útkeresés során, a válság percepciójának köszönhetően különösen Közép- és Kelet-Európa „új nemzetiségi államai” igyekeztek elszakadni az alapvetően a győztes nagyhatalmak révén rájuk helyezett demokratikusnak tekintett államberendezkedéstől. Így jó táptalajt kínáltak azoknak a mozgalmaknak, melyek az „egység, rend és integritás” megteremtését vizionálták.

A problémák iránt fogékony politikusok, szociológusok, társadalomtudósok és közgazdászok ettől kezdve az elsődleges kérdésnek az állam nemzetgazdaságban elfoglalt helyének tisztázását tekintették. Úgy vélték, a társadalmi béke és az állami stabilitás megvalósítása érdekében elkerülhetetlen a 19. századi fejlődésmenet nyomán meghatározóvá vált új társadalmi viszonyrendszer, a munkaadó és munkavállaló kapcsolatának újragondolása. A korábbi tapasztalatokra és új elméletekre egyaránt alapozva igyekeztek új alapokra helyezni a szociális kérdés megoldását, ezen belül is az állami szerepvállalás motívumait és az egyes társadalmi osztályok szerepkörét.

Ennek során kialakultak az erő politikájára építő totalitárius válaszok és megoldások, melyekkel helyütt nem kívánunk részleteiben foglalkozni. Ezek közé sorolhatjuk az 1917-től államszervező erőként jelentkező marxista gyökerekre visszatekintő szovjet kommunizmust (ekkor még elsősorban leninizmus és sztálinizmus), továbbá az 1922-től szintén saját állami formákat kialakító olasz fasizmust, valamint az első ízben 1923-ban a hatalom átvételét megkísérlő német típusú nemzeti szocializmust (hitlerizmust).¹

E totalitárius megközelítésmódokkal szemben fogalmazódott meg a keresztény-konzervatív gondolkodói körre és különösen a pápai szociális tanításra alapozó megoldási kísérlet, amely az individualista, szétforgácsolódo társadalmak helyett a közösség megerősítésével gondolta a válságot leküzdhetőnek. A korporatív berendezkedéssel gyakran egy kalap alá vett új rendi társadalom- és gazdaságszervezési modell különösen a nagy gazdasági válság után indult európai hódítóúttjára. Úgy tűnt, hogy a hivatásrendi állam előmozdíthatja a belpolitikai válságok felszámolását, a világválság kihívásainak megoldását és mindezeket túl a demokráciában, valamint a kapitalista gazdaságszervezésben mutatkozó hiányosságok kiküszöbölését. A kiút-keresésben mintegy varázsszóként hatott a (hivatás)rendi közösségi állam megteremtése, melyet igen széles körben propagáltak: a politikai katolicizmus jeles képviselőitől a konzervatív forradalmárokon át a nemzetiszocialista, sőt a mérsékelt szociáldemokrata táborig nyúlt az e kérdést felkaroló kör.² Az mindenesetre korábbi kutatásokból is nyilvánvalóvá vált, hogy akár a korszak totalitárius vezetői is előszeretettel hivatkoztak korporatív, illetve (hivatás)rendi koncepciókra. A tömegek számára közérthető módon ezzel is a hagyományos liberális parlamentarizmus túlhaladottságát, a demokratikus társadalmi berendezkedés hibás mivoltát igyekeztek hangsúlyozni. Mindez azonban nem jelentette a hivatásrendi eszme tényleges megvalósítását, sokkal inkább az ezzel a gondolatkörrrel foglalkozó tudósok későbbi diszkreditálását, az eszmében fellelhető autoriter hajlamok későbbi recitálását.³

A számos megoldási kísérlet egy alaptézisben egyetértett: nem elégséges a tüneti jelenségek, vagyis a társadalmi feszültségek és a szociális problémák felületi kezelése, ennél sokkal mélyebbre ható megoldásokra van szükség, ami pedig mindegyik esetben egy teljesen új politikai, társadalmi-gazdasági szisztéma létrehozását jelentette. A változást igénylők előtt egyértelműnek tűnt, hogy újra kell gondolni a társadalmi és gazdasági érdekek képviseletének egész rendszerét, azaz újra kell szabályozni a gazdasági és szociális, valamint az ezeket átfogó politikai döntéshozatali struktúrákat.

A két világháború között a fent említett hivatásrendi eszme leginkább két államban, a Salazar-féle Portugáliában, valamint Német-Ausztriában válhatott államformáló erővé.⁴

Ezen időszak megítélése a történetírásban mindmáig nem egységes, az objektív tények háttérével, következményeivel kapcsolatosan eltérő politika-történeti, filozófiai álláspontok alakultak ki és mindmáig a szubjektív történészi hozzáállás határozza meg eme néhány év megítélését. Számos esetben igyekeztek az osztrák modellt összemosni a totalitárius megoldási kísérletekkel; véleményünk szerint azonban nem született mindeddig olyan összegzés, amely az államberendezkedés sokrétűségét, valamint a nemzetközi erőter által kirajzolt összefüggéseket minden tekintetben elemző értékelés alá vonta volna. Mindezek nyomán a korszak osztrák gondolkodóinak előítéletektől mentes bemutatása és értékelése sem valósult meg a hazai történetírásban. Viszont éppen emiatt nem érthetünk egyet azzal a megfogalmazással, miszerint „az osztrák fasizmus [sic!] nem rendelkezett önálló ideológiai rendszerrel, amely a konzervatív-katolikus eszmekörrel szemben lényegesen új elemeket tartalmazott volna.”⁵ Jelen tanulmány ennek épp ellenkezőjét igyekszik bizonyítani és egyidejűleg a bemutatásra kerülő politika-, társadalom- és filozófiatörténeti gondolatok egységes keretben történő értelmezésével egy jövőbeni átfogó és összegző elemzés létrejöttéhez is támpontokat kíván nyújtani.

Fontos itt hangsúlyoznunk, hogy az elemzés központi tárgyát képező (hivatás)rendi gondolat nem alkotott egységes, általános ismérvekkel leírható eszmerendszert. A válaszokat kereső gondolkodók (közgazdászok, filozófusok, történészek, szociológusok, egyháziak) számos korai előfutára, akár Aquinói Szent Tamás „organikus társadalom-szemléletéig” visszanyúló előzményre építhettek.⁶ Eddigi kutatásaink alapján három irányzatát különíthetjük el egymástól a két világháború között reneszánszát élő „rendi gondolatnak”. Az egyik alapvetően a katolikus egyház szociális tanítására is alapozó irányzat, mely egy szubszidiaritásra építő, demokratikus elemeknek is teret engedő új társadalmi-gazdasági rend megvalósítására tesz javaslatot. Eme irányzat meghatározó dokumentumainak tekinthetjük azt a két pápai enciklikát, melyek a későbbiekben a hivatásrendi államszerveződések számára is alapidokumentummá, hivatkozási alappá és eszmei bázissá váltak. XIII. Leó pápa 1891. május 15-én tette közzé *Rerum novarum* kezdetű, a munkások helyzetéről szóló enciklikáját, mely egyfelől az addig felhalmozott keresztény-konzervatív gondolkodók elméleteire épült, másfelől pedig alapvetően meghatározta a továbbiakban a keresztényszociális⁷ (és egyéb konzervatív) gondolkodók eszméit. Az enciklika 40. évfordulójára időzítette XI. Pius pápa saját *Quadragesimo anno* kezdetű társadalmi tanítását, melynek hatására indult meg a hivatásrendiség részletesebb kidolgozása, és a hivatásrendi gondolat gyakorlatba történő átültetésének több kísérlete.⁸ Ennek a katolikus ihletettségu irányzatnak az egyik alegysége véleményünk szerint a számos konzervatív gondolkodó által is propagált, antikapitalista és antidemokratikus tendenciákat is magába sűrítő nézőpont, mely azonban még mindig az egyházi tanítás közelében helyezkedik el. Ezt önmagában is nehéz elhatárolni a második kategória képviselőitől, a konzervatív forradalmárok és a nemzetiszocialista mozgalommal is kokettálók elképzeléseitől, mely az autoriter-karizmatikus rendi koncepciókban öltött testet. Ennek legfőbb ismérve a vallási motívumok, az egyházi iránymutatás mellőzése. A harmadik megközelítés a baloldallal is kiegyezést kereső, gyakran a szociáldemokrata táborhoz sodródó gondolkodók által felvázolt „irányított gazdaság” koncepciója, melyben a „munkavállalói kamara” vagy a „gazdasági tanácsok” kapnak jelentős szerepet.⁹ Jelen tanulmányban az első két kategóriát megtestesítő egy-egy jelentős személyiség gondolatait igyekszünk bemutatni és ezzel is a (hivatás)rendi gondolat sokszínűségét, valamint a megoldások eltérő mivoltát szemléltetni.

2. A katolikus-konzervatív (hivatás)rendi válságmegoldás

2.1. Előzmények

A katolikus társadalmi (szociális) tanítással összefonódó gazdasági-társadalmi reform-elképzelések alkotják véleményünk szerint a (hivatás)rendi eszme legrégebbi múltra visszatekintő és a második világháború után is jelentős hatást kifejtő nézetrendszerét. Az előzmények, melyek a romantika politikájában, Adam Müller vagy Franz von Baader organikus államfelfogásában, majd a keresztényszociális mozgalomban, Karl von Vogelsang gondolataiban mutatkoznak, szétfeszítenék e tanulmány terjedelmi kereteit.¹⁰ Különösen az 1920-as évek krízisei hozták felszínre az új „szociális-gazdasági hivatásrendi szisztéma” iránti törekvéseket. A szolidaritás talaján a munkaadók és munkavállalók közötti kapcsolatokat újragondolni igyekvő – elsősorban német gondolkodókból álló – kör vezető szereplője Oswald von Nell-Breuning jezsuita atya volt.¹¹ Elképzelései szerint önkéntes, egyenjogú kapcsolatokból kinövő (rendi) önkormányzati szervezeteket kell létrehozni, melyek a szolidáris társadalom alapegységeivé válhatnak, leküzdhetik az individualista szemléletmódot és felválthatják az osztálytársadalom rémképét. A szubszidiaritás alapján ezek önmaguk dönthetnek a legfontosabb (akár politikai) kérdésekről, így az állam csak azokat a feladatokat látja majd el, amelyek ellátására a polgárok és a rendek nem képesek. Az ún. „Königswinterer Kreis” gondolkodói részben hatottak XI. Pius pápa enciklikájára, részben saját elképzeléseik megerősítését látták az enciklika által megfogalmazott gondolatokban. Nem az egész államfelépítmény újrendezését kívánták, hanem a szociális partnerek és a társadalom alkotóelemei közötti kapcsolatok újragondolását.¹² Ebbe a sorba illeszkedett az 1931-es pápai enciklika nyomán a gondolatokat hatványozottan felkaroló Johannes Messner megoldási javaslata is.

2.2. Johannes Messner és az „organikus demokrácia”

Johannes Messner, aki maga is munkáscsaládból származott és papként is első kézből ismerte a legégetőbb társadalmi problémákat, már az 1920-as években aktív szerepet vállalt a katolikus szociális tanítás megújításában és újraértelmezésében. Messner megközelítése nem kapitalizmusellenes, az egyházi gondolkodó nem „harmadik utas megoldást” keres a tervgazdálkodás és a szabad piacgazdaság között, viszont szilárd katolikus, egyházi alapokon nyugodva elveti a liberális, „mammonista” kapitalizmus önzését és társadalomromboló hatásait, valamint az erre válaszokat adó totalitárius eszméket, köztük a kommunista bolsevizmust. Megoldásokat keresve jut el a keresztény szociális reform gondolatáig, mely véleménye szerint olyan alapvető erkölcsi normákat tartalmaz, melyeknek minden egyes történelmileg létrejövő gazdasági rendszerben érvényesülniük kellene. Ehhez a legoptimálisabb keretet Messner szerint még mindig a piacgazdaság és az újragondolt demokratikus államrend adhatják. Ebben ugyanis, szemben az osztálytársadalom szociális csoportjai között húzódó ellentétekkel és feszültségekkel, a foglalkozási csoportok rendi együttműködése megvalósíthatja a közjót. Messner rendszere nem feltételezte az érdekelentétek azonnali megszűnését, de elmélete szerint a közös élet- és kulturális szükségletek megteremtéséből fakadó, munkamegosztásból származó feszültségek éppen a rendi keret közösségi normái révén békésen és nyugodtan – belső érdekkiegyenlítéssel – rendezhetők.¹³

Egy, a jövőre nézve is rendkívül fontos gondolat jelent meg a „proletariátus felszámolása” („Entproletarisierung”) kapcsán Messner munkásságában: a számos rendiséggel foglalkozó munkában, majd a Quadregesimo anno enciklikában is kinyilvánított cél Messner esetében a „paritás” megteremtésével válik elérhetővé. A munkásság számára a folyama-

tokban való döntéshozatal és az ezzel járó felelősség („Mitbestimmung und Mitverantwortung”) biztosítása csak a rendi keretek között lehetséges, ugyanakkor ezzel megvalósul a munkaadó és munkavállaló közötti paritás. Ennek révén a munkás is a társadalom teljes jogú tagjává válik. A társadalom egy „egyének felett álló valóság; értelmében teljesen eredeti jellegű; céljai pedig hasonló módon az egyes emberek felett állnak; a nagyobb társadalom a kisebb társadalmi szövetségekből épül fel, melyek közvetett életcélokon alapulnak; az átfogó nagyobb társadalom magasabb céljai meghatározzák a kisebb társadalmi képződmények kényszerű rendjét is; minden kisebb szövetség feladatot kap a társadalmi összecsélok megvalósításában és ezáltal a feladatok tagok általi teljesítésével viseli az össztársadalommal szembeni felelősséget.”¹⁴

Messner munkájában a kor számos kérdésére reflektálva, állást foglalt az aktuális demokrácia-vita kapcsán is. Igyekezett elkülöníteni egymástól a „formális demokrácia” és az általa megvalósítandónak vélt „organikus demokrácia” fogalmát. Előbbit a teljes társadalom – egyenlő értékű – szavazatainak többsége irányítja, melyet a véletlenszerűség és a pártok egoizmusa, valamint a demagóg befolyásolás határoz meg. Ezzel szemben az organikus demokráciában („organische Demokratie”) mindenki szavazata az általa viselt felelősség alapján kerül értékelésre, a társadalmat alkotó egyes kisebb közösségek (rendek) pedig a lehető legtöbb lehetőséget kapják, hogy minél több kérdést saját felelősségi körben szabályozzanak. Ez a szubszidiaritás elve, melyben összesen 16 különböző funkciót feltételez. Ezek között találjuk a mai demokrácia-felfogásunk alappilléreinek tekintett önkormányzatiság elvét, a társadalmi uralom decentralizációjának elvét, a „szabad társadalom” elvét, a társadalmi cselekedetek szubszidiárus mivoltát. Ebben a megközelítésben az államvezetés számára a közjó szem előtt tartása a kötelező norma, ennek biztosítását viszont minden partikuláris közösségi érdekekkel szemben garantálnia kell. Ez akár az autoriter vezetési stílust is lehetővé teszi.¹⁵

A politika kérdéseit későbbi munkáiban tovább finomította és különösen az 1936-ban megjelent (hivatás)rendi államról szóló elemzésében tért ki az államvezetés témájára. Megfogalmazása szerint az állam felelőssége csak addig terjedhet, amíg közérdek áll fenn; minden más esetben megőrzi a kisebb közösségek a saját érdekeikből fakadó önállóságot és önrendelkezési jogukat, igaz csak úgy, hogy figyelembe veszik és alárendelik azt a közérdeknek. Ez gátat vethet mindennemű totalitárius törekvésnek. A felülről, csak az állam egésze irányából kényszerrel szervezett társadalom ugyanolyan „mechanikus” szervezési modellt jelentene, mint a meghaladni kívánt individualista megközelítésmód. A rendi társadalom Messner szerint azzal tűnik ki, hogy az egyéneket összefogó (hivatás)rendek nemcsak saját szabadságjogaikat, de az egyén mozgásterét is megőrzi. A rendi modell ezáltal a szabadság és kötöttség megfelelő mértékét tudja kialakítani, a közjó és a szabadság egyenlő mértékben érvényesül és egymáshoz való viszonyuk is tisztázott.¹⁶

A Messner által felvázolt megoldásban megtalálhatjuk a katolikus társadalmi tanítás számos elemét. A szociális tanítás első tudatos és konkrét megfogalmazására éppen az ipari forradalom nyomán kialakuló modern kapitalista társadalmi rend keretei között került sor. Az evangélium szeretet-parancsát a mindennapokba áttűltetve normatív tanokat kívánt megfogalmazni az individualista és marxista veszélyek közepette.¹⁷ A katolikus társadalmi tanítás alapjaiban a tízparancsolatra támaszkodott és támaszkodik mind a mai napig. Ennek során azonban egy időben és térben nem behatárolható szociális eszménykép mentén orientálódik, vagyis kilép a történelmi kategóriákból. Ezáltal az általános érvényű morális tanítás minden egyes konkrét szociális helyzetben segítséget nyújthat, hiszen a bibliai alapok nem intézményesült formában állnak előttünk, hanem – a közjó megvalósításához – az adott kor körülményei között használandó inspirációként. Ennek veszélye azonban, hogy kötetlen formában, mindössze hivatkozási alapként igyekeznek felhasználni a szociális

tanítást, aminek bekövetkeztének tekinthetjük az 1934-es osztrák állami átalakulást (a hivatásrendi alkotmány „megkeresztelése” nem tünteti el annak „profán” jellegét).¹⁸ Ezt maga Johannes Messner is felismerte, amikor kijelentette: a mindenkor érvényes, kortól független erkölcsi és természetjogi elvek az adott korok különbségei miatt más és más, tartalmilag differenciált követelésekhez vezetnek. Ezek kifejeződése pedig tetten érhető a mindenkori pasztorációs tevékenység során és különösen a pápák szociális enciklikáiban! Így az egyházi társadalmi etikai tanítások a szociális téren végbemenő cselekvések számára iránymutatásul szolgálhatnak: olyan normatív viselkedési szabályok kialakítását teszik lehetővé, melyek a bibliai kinyilatkoztatáson alapulnak és melyeket a mindenkori korhoz kell alakítani.¹⁹

Ezáltal elmondhatjuk, hogy e két világháború közötti megoldási kísérletben benne foglaltatik a mai katolikus-konzervatív felfogás csírája. Az ugyanis még mind a mai napig a közjó, a szubszidiaritás és a szolidaritás, valamint az igazságosság fogalmai köré szervezi az állami feladatok jelentős részét. Ennek során az állami vezetésnek számba kell vennie, majd igazságos mérlegelés tárgyává kell tennie a különböző társadalmi csoportok érdekeit és ezek között az optimális egyensúly megteremtését kell előmozdítania. A közjó minden irányban megvalósult igazságosság. E felfogásban már benne foglaltatik a személyközpontú megközelítés, a modern „kiegyensúlyozott keresztény individualizmus” (perszonalizmus), mely szerint a társadalom érdeke nem törölheti el az egyén érdekét. Ebben segít a szubszidiaritás és az organikus filozófia: a legkisebb, a legközvetlenebb közösség élvez előnyt abban, amire képes, és ezt kell kisegítenie, pótolnia, védelmeznie a magasabb szintű közösségnek.²⁰

A tanítás ma ezáltal az egyénre irányul, de minden közösségi kötődésével egyetemben. Alapvető posztulátum, hogy a közjó megvalósulása révén az egyén számára is jólét érhető el, mind a szabadság, mind pedig az anyagi jólét tekintetében. Szintén az egyénre irányul az a törekvés, hogy a reformok hosszú távú sikeressége érdekében a szellemiségben történjen változás (másodlagos szocializáció).²¹

E keresztény-konzervatív megközelítésmódnál azonban szélesebb támogatottságra és nagyobb ismertségre tett szert a (hivatás)rendi gondolat antidemokratikus megformálása. Ez a nézőpont elsősorban a pártállam meghaladására és a „formális demokrácia” felszámolására kívánta létrehozni az új rendi államot, valamint ebben látta a megfelelő eszközt a gazdasági világválság utáni antikapitalista modell megvalósításához. Ehhez a kiindulópontot Othmar Spann univerzalista, autoriter-elitista államkoncepciója szolgáltatta.

2.3. Az univerzalizmus újrendi állama

Az osztrák Othmar Spann az 1920-as és 1930-as évek egyik legjelentősebb közgazdaságtani, társadalom-filozófiai gondolkodójának számít, akinek munkássága alapvetően befolyásolta az 1934-ben létrehozott osztrák „hivatásrendi” állam koncepcióját. Filozófiája élő, egészben létező szervezetként értelmezte az államot, melynek tagjai a rendek. Spann munkásságának köszönhetően a politikai romantika által a 19. században újólag megfogalmazott „test-metafora” vált az állam és társadalom leírásának központi elemévé.

Az első világháborút követően Spann a bécsi egyetem oktatójaként mindvégig az új osztrák köztársasági állam „elkötelezett ellenfeleként” nyilvánult meg, az általa többször is megfogalmazott „igaz államról” szóló értekezése rendkívüli érdeklődést váltott ki a kortársak körében. Ezzel ismertté és széles körökben elfogadottá tette az általa 1908-ban megalkotott „univerzalizmus” eszmeiségét. Az új filozófia maga is jelentős előzményekre építette. Spann gondolatai többek között Platón és Arisztotelész, vagy Eckhart mester és Aquinói Szent Tamás filozófiájára nyúltak vissza. Ugyancsak Spann volt az, aki a német ro-

mantika gondolkodóit újraértelmezte valamint új távlatokat nyitott az empirizmus, materializmus, individualizmus és kollektivizmus elleni küzdelemben.²²

Az univerzalizmust zárt filozófiai rendszerként, belső ellentmondásokat kizáró koncepcióként való felállítása nagyban megkülönbözteti egyéb hivatásrendi elméletektől és hozzájárult jelentős sikeréhez, befolyásához is. A Spann-féle gondolat, amelyet később tanítványai, követői, így többek között Walter Heinrich, Wilhelm Andrae vagy Jakob Baxa vittek tovább, számos a szűkebb értelemben vett társadalom- és gazdaságpolitikán túlmutató gondolatot tartalmazott és a vallásfilozófia, a közgazdaságtan, a művészettörténet, a történet- és jogtudomány területeit is érintette.²³ Az univerzalizmus felfogásában a vallás, a filozófia, a művészet és a tudomány – a nemzet eredendő értékével egyetemben – a társadalmi lét elengedhetetlen és legfontosabb szellemi tartalmát képezik, tökéletességének őrei pedig az erkölcs és a jog. Mindennek a megóvásához van szükség szervezeti keretekre, melyek csúcán az állam mint az együttes politikai felelősség hordozója áll.²⁴

Az univerzalizmusban, szemben az individualizmus egyénközpontúságával, a társadalom és annak tagjai, a rendek a lényegesek. Ebben a felfogásban az állam, mint a társadalom összefogója, mint az Egész megvalósulása az elsődlegesen fontos. Platón gondolataira hivatkozva jelentette ki: „Az állam a legfőbb jó hordozója. Az állam, az Egész, a közösség azonban nemcsak hordozója az erkölcsnek, hanem saját maga is teljes egészében erkölcsös, a közjó lényege, az erkölcsös lényege.”²⁵

Az univerzalizmus szerint elérkezett az „individualizmus válsága”, amit a társadalom „betegség-tünetei” igazolnak. A természetjogra alapozott individualizmus politikai kifejeződése maga a liberalizmus és a demokrácia. Vagyis Spann szerint az individualizmus leküzdéséhez egyben a liberalizmuson és a demokrácián kell túllépni. Az anti-individualista megközelítésmód egyben az egyéni jogok, a népszuverenitás és az 1789-es forradalom eszméinek teljes elutasítását is jelentette. Spann számára a túlértékelt liberális szabadság-eszme magában hordozza a szellemi elszegényedés csíráit, az egyenlőség demokratikus felfogása nem teremt valós reprezentációt, egyes érdekek túlreprezentálva, mások pedig egyáltalán nem jelenhetnek meg a parlamentarizmus keretei között.²⁶ A többségi választások mechanikus alapelve révén elveszik az emberek közötti minőségbeli különbség. Ugyanis az individualista politika terméke a demagógia, melynek nyomán nem a legrátermettebbek nyerik el a vezető pozíciókat, hanem azok, akik az egyén érdekeire és érzéseire hatva megnyerik maguknak a választókat. Ezzel kapcsolódott össze az univerzalizmus egyik fő ellenfele, a marxizmus elleni harc, amely emancipációs és részvételi követeléseivel Spann szerint felelős a munkásság sanyarú szociális helyzetéért. A marxista ideológia terjesztette el a munkásság körében a kiábrándultság, az általános csalódottság és politikai bizonytalanság légkörét. Spann előadásában a fő veszély a forradalmi átalakulás, mely a munkásság köréből indulhat. Paradox módon éppen a marxizmus forradalmisága elleni harc eredményezi egyben a liberális demokrácia teljes felszámolásának igényét is. Ugyanis a forradalmi váltást vagy erőszakos úton, a lenini módon kísérlik meg, vagy a nyugati államokba ágyazódva a munkásmozgalom parlamentáris törekvései révén. Ez utóbbi egyik fő célja az általános választójog és ezen keresztül a részvételi demokrácia megteremtése, ezzel pedig a tömegek hatalomátvétele, az eddigi polgári társadalom lassú átformálása egy szocialista egységállammá. Ezért is szükséges az univerzalista személetmódban a liberális, parlamentáris államrendszer alapoktól történő átalakítása.²⁷ „Az 'igazi demokrácia' gondolatrendszerének képviselői elutasították a többpártrendszer létjogosultságát, mivel a pártok és a körülöttük szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták benne.”²⁸ A parlamentet tehát olyan érdekcsoportok játékszerének tekintették, melyektől meg kell szabadítani a modern államot. Spann és követői számára az univerzalista állam más forrásból nyeri legitimációját és kirajzolódik a „felsőbbégi állam”, mint autoriter

berendezkedési forma. Ennek megvalósulása a (hivatás)rendi állam: „Az élet szelleme egyedül a rendi államban jut teljes jogához. A rendi állam a legtökéletesebb politikai kifejeződése az univerzalista társadalom-felfogásnak.”²⁹

Mindennek a szemléltetésére szolgált egy jól bevett hasonlat. Az állam és a test analógiája az univerzalista megközelítés számára egyben legitimációs bázist is teremtett az autoriter-karizmatikus államvezetés megvalósítására. Hiszen a test működése során a feladatokat végrehajtó végtagok a gondolkodó fej irányítását követik, ugyanakkor a két fél együttműködése elengedhetetlen a célirányos mozgások végrehajtásához. A társadalmi test metaforája egyben a végtagoknak is egyéni, önálló feladatköröket teremt, melyek egyetlen másik szerv által sem vállalhatók át és ez a sajátos autonómia még akkor is fennáll, ha a cselekvés irányítását egy felsőbb szerv, az államirányításra legrátermettebbek rendje veszi át.³⁰ Spann gondolatainak központi eleme az önálló kezdeményező cselekvésen alapuló öngazgatás, amit azzal is kifejezésre juttat, hogy „a rend lenyeli az államot”, vagyis a mai modern dereguláció előfutárát teremti meg. Ez Spann fogalomtárában a „kitagolás” (Ausgliederung), ami szerint az Egész is a tagok által nyeri el létét.³¹ És noha minden tag (rend) önnön lehetőségeinek alakítója, ezt csak a többiekkel együttműködve teheti, hiszen életét nemcsak önmagában, hanem egy fölérendelt egészben, ezen keresztül pedig a többi tagban is éli. Ez maga a visszakapcsoltság (Rück-Verbundenheit), ami szerint nincs olyan tag, ami kiszakadhatna az Egészből, minden tag számára adott egy vonatkozási rendszer.³² Az egyes tagok egymással, illetve egymáson keresztül képezik az Egészet, melyet ugyanakkor a tanítói rend vezet. Ez központi kategória Spann számára, ez a partnerség, vagy ahogy Spann nevezi a kettősség (Gezweiung). A társadalmat nem az osztályharc, hanem a szeretetben való együttműködés viszi előre.³³

Ebben az együttműködésben ugyanakkor Spann hierarchiát is feltételez. Részben Platón gondolataihoz is visszanyúlva az univerzalizmus eszményi állama nem egymás mellett elhelyezkedő, azonos jogú rendekre épít, hanem – mint arra a korábbiakban is utaltunk – központi szerepet szán az „államrendnek” (Staatsstand) mint a legfelső vezetés szintjének. Külpolitika, hadügy, valamint a jelentősebb politikaterületek csak az „államrend” kezében összpontosulhattak és az állami vezetés ezáltal bármikor rendszabályokat fogadhatott el az amúgy önkormányzati alapokon nyugvó rendek ellen. Ez önmagában hordozta, hogy ebben a felfogásban a rendek valójában gazdasági feladatok megtestesítőivé redukálódtak és maga a rendszer egyértelmű autoriter vonásokat nyert.³⁴

Ez azt is megmagyarázza, hogy Spann számára miért tűnt elképzelései megvalósításához megfelelő terepnek a nemzetiszocialista mozgalom. Spann egyedül az univerzalista elméletében látta egy létrehozandó új államberendezkedés legmegfelelőbb alapját és – nem ismerve fel a nemzetiszocialista mozgalom valós természetét – számára ez az ideológiai közeg tűnt elég ütőképesnek, hogy megvalósítsa törekvéseit.³⁵ Miközben Othmar Spann tudósból politikussá kezdett avanzsálni, nem ismerte fel, hogy Németországban alapvetően nem az ő államelméletét kívánják a gyakorlatba átültetni, viszont örültek népszerűségének és ismertségének. A „nagy ideológusokat” nélkülöző hitlerista politikusok felhasználták a tudós ismertségét és kihasználták személyét a nemzetiszocialista ideológia terjesztésére az intellektuális körökben. Spann megfelelő tekintélyt tudott kölcsönözni a „nagy elméleteket nélkülöző” pártnak.³⁶ Mindez ahhoz is vezetett, hogy hiába hurcolták meg a nemzetiszocialisták az idősebb professzort, a háborút követő időszakban sem nyerhette vissza katedráját.

3. Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a fenti ideológiai fejlődést is figyelembe véve a rendi berendezkedéssel kapcsolatos elképzelések és jövőtervek a két világháború közötti Európában számos gondolkodó és politikus munkáiba utat találtak. Mindennek során ezek az eszmék nem korlátozódtak egy szűk, szélsőjobboldalnak, reakciónak vagy fasisztának mondható körre („lunatic fringe”). Sokkal inkább olyan széles körben elterjedt nézetkört alkottak, melyek a politikai „mainstream” részévé váltak. Figyelembe véve a szociális dimenziót, elmondható, hogy a szocialista munkásmozgalomtól egészen a politikai katolicizmusig, illetve a szélsőséges nemzetiszocialista eszméig számos esetben szolgáltak hivatkozási alapul. Az új államberendezkedés alapját az a koncepció jelentette, hogy a 19. század hagyományos polgári világa, ha a világháború nem járult még hozzá széteséséhez, akkor a közeljövőben – a politikai események nyomán – felbomlik, így a válságból egy „új rendet” kell megteremteni. A társadalmi berendezkedésnek, valamint a gazdaság és állam alkotmányos működésének pedig egy működőképes hivatásrendi berendezkedést kell tükröznie.³⁷

A különböző elképzelésekben mindenképpen közös pontnak tekinthető a „közösség” vagy az „organikus társadalmi rend” előtérbe állítása; az eltérő nézőpontú megközelítések abban egyetértenek, hogy a rendi tagoltságú, mégis egységes társadalom éppen a tagok együttműködése révén válik életképessé.³⁸ Ugyancsak közös elemként fogható fel a liberalizmus és az individualizmus vagy kimondott és egyértelmű, vagy csak tendenciákban megjelenő elutasítása. Ezzel kéz a kézben megjelenhetett a pluralizmus-ellenesség, valamint a liberális parlamentarizmus („pártokrácia”) elutasítása. Az állam vált a pártok feletti egység legfőbb megtestesítőjévé, feladata a közjó megteremtése és a teljes társadalom képviselése. A különböző elképzelések összezsengenek a parlamenti hatáskörök redukációjában, azonban ennek megvalósulását már más-más utakon képelték el (rendi szervezetek szerepe a gazdasági és szociális törvénykezésben, rendi struktúrák beemelése a parlamenti törvényhozásba, a parlamentarizmus teljes felszámolása és új, karizmatikus, autoriter vezetésű államszervek kialakítása stb.)³⁹ Szintén megjelent a különböző koncepciókban az autonómia és a szubszidiaritás gondolata, azonban ezek tartalma és mértéke szintén nagyon eltérő jelleget mutatott: a katolikus körök – pápai enciklopédiára alapozott – elképzelésétől (a hivatásrendek teljes önkormányzatisága, a szociális partnerek autonóm döntéshozatala) egészen az autoriter koncepciók minimalista autonómia-fogalmáig (rendek állami/kormányzati felügyeletéig) terjedt a paletta.

Külön érdemes e helyütt utalnunk arra a tényre, hogy a (hivatás)rendi államberendezkedés pontos megvalósítását nem részletezték az egyes elképzelések. Mint azt a korabeli egyik cikkíró is megfogalmazta: a közvélemény abból indult ki, hogy létezik kész (hivatás)rendi rendszer, melyet úgy lehet bevezetni, mint a metrikus mértékrendszert vagy a naptárreformot. Azonban a valóság sokkal összetettebb, csak lassanként lehetett a régi rendszerből az újat kiépíteni. Nem volt egységes, elméleti rendi konstrukció, melyet rá lehetett volna húzni az adott állam berendezkedésére. Ezért is vált a rendi eszmét gyakorlatba átültetni törekvő államok (pl. Német-Ausztria vagy Portugália) tényleges szervezeti valósága oly eltérővé, a „hivatásrendi” elnevezés mögött oly különbözővé.

A második világháború utáni korszakban az eszmék nem tűntek el. Egyértelműen elmondhatjuk, hogy különösen a katolikus egyház szociális tanításával egybecsengő nézőpontok túléltek a második világegést. Ezáltal hatottak a modern kereszténydemokrata nézetrendszer kialakulására is. Eme teoretikusok számára egyértelmű, hogy egy a rendiség elemeit tartalmazó politikai rendszer képes az átfogó és a társadalmi erők egészét leképező politikai képviselőre. Az átfogó, reprezentatív rendszer pedig számukra önmagában is megvalósítja a legitimitás és a politikai döntéshozatal hatékonyságának posztulátumát.

Mindez pedig társul a társadalmi szolidaritás eszméjével: az antagonisztikus osztályellentétek feloldása számukra a hivatásrendi szervezetek révén történhet, melyek széles társadalmi önkormányzati feladatokat látnak el. A szerves működést pedig a rendek képviselőinek „paritásos” részvétele garantálhatja, mely kéz a kézben jelentkezik a közös felelősségvállalással. Az egykor kibékíthetetlennek tűnő munkapiaci szereplők párbeszéde a társadalom szolidaritásának kialakulásához vezet.⁴⁰ Az elképzelés szerint a munkavállalók és a munkaadók egyenrangú együttműködése révén valósulhat meg kibékíthetetlennek tűnő ellentétük áthidalása. Az osztálytársadalom helyébe, mely ellenfelekké formálja a munkapiacra megjelenő feleket, önkormányzati szerveknek kellene lépnie: a munkavállalók és munkaadók közös teljesítménye határozná meg a társadalom fejlődését. Ezáltal a rendszer alapeleme a konfliktusok helyett a konkordancia, a sokszereplős megegyezés. A modern terminológiai keretek között a nemzetiszocializmus által teljesen diszkreditált „hivatásrendiség” helyébe új fogalmak léptek. A negatív konnotációk elkerülése végett a neokorporatív elemek a pluralista társadalmon belül kerültek kialakításra.⁴¹ Ez pedig nem más, mint a modern szociális piacgazdaságban megjelenő szociális partnerség, a szolidáris együttműködés.

JEGYZETEK

1. E kérdésekről lásd részletesen: Strausz Péter (2011a): A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekvégyeztetés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Bp. 2011. valamint Strausz Péter (2011b): A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekvégyeztetés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Bp. 2011.
2. Az „új Portugáliáról” lásd e szempontból legutóbb: Rigó Balázs (2011): A szociális érdekegyeztetés ideológiája Portugáliában az 1930-as években. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekvégyeztetés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Bp. 2011. Az osztrák állam hivatásrendi fejlődéseleimeiről lásd részletesen: Zachar Péter Krisztián (2010): A „Ständestaat” eszmeisége és az érdekképviselések. In: Dobák Miklós–Kardos József–Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (szerk.): Társadalmi és gazdasági érdekvégyeztetés a XX. században. L'Harmattan, Bp., 2010.
3. Lásd: Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main], 234–235. old.
4. Seefried, Elke (2006): Reich und Stände. Ideen und Wirken des deutschen politischen Exils in Österreich 1933–1938. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 147.) Droste Verlag, Düsseldorf. 112–114. old.
5. Kerekes Lajos (1966): Ausztria története. 1918–1955. Akadémiai Kiadó, Budapest. 118. old.
6. Ezekről lásd: Zachar Péter Krisztián (2011): A hivatásrendiség eszmei háttéré. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekvégyeztetés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Bp. 11.
7. A jelen munkában és a későbbiekben is a „keresztényszociális” kifejezést igyekszünk előnyben részesíteni. Felfogásunk szerint a korabeli magyar munkákban is felbukkanó „keresztényszocialista”, valamint különösen a főnévként megjelenő „keresztényszocializmus” kifejezések félrevezethetik az olvasót, ezért a „tükörfordításnak” is tekinthető „keresztényszociális” fogalom használatát preferáljuk. A kifejezések használatával és kialakulásával kapcsolatban lásd: Gergely Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Akadémiai Kiadó, Budapest 15–16. old., de különösen 18. l., valamint Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. Vigilia. 1998/11. sz. 826–829. old.
8. A pápai enciklikák jelentőségéről témánk szempontjából lásd legutóbb: Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában

- és Magyarországon 1926–1940. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. LV. 2010. Nr. 1. 83–122. old.
9. Seefried (2006): 115–116. old.
10. Lásd erről: Zachar (2011).
11. Lásd életútjáról: Rauscher, Anton (1994): Oswald von Nell-Breuning SJ (1890–1991). In: Zeitgeschichte in Lebensbildern. Bd. 7. Grünewald, Mainz. Nell-Breuning közgazdasági jelentőségét és megoldásait legutóbb magyarul elemezte: Kemény Gábor (2010): Katolikus közgazdasági gondolkodás a XX. század első felében, különös tekintettel Oswald von Nell-Breuning SJ gondolataira. PPKE BTK, disszertáció, kézirat.
12. Seefried (2006): 121–122. old.
13. Messner, Johannes (1934): Die soziale Frage der Gegenwart; eine Einführung. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
14. Uo. 5. old.
15. A kifejezésekkel és tartalmi kérdésekkel kapcsolatban lásd Uo. 139–148.; 172.; 365–373.; 391.; 425.; 574.; 526.; 639. old.
16. Messner, Johannes (1936): Die berufsständige Ordnung. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck. 8–19. old.
17. Burghardt, Anton (1976): Katholische Soziallehre – Anmerkungen zu ihren Konstanten und Variablen. In: Klose, Alfred–Schmbeck, Herbert–Weiler, Rudolf–Zsifkovits, Valentin (szerk.): Ordnung im sozialen Wandel. Festschrift für Johannes Messner zum 85. Geburtstag. Duncker-Humblot, Berlin. 44–45. old.
18. Uo. 46–47.
19. Uo. 49–50.
20. Lásd minderről: Erdő Péter (2011): Igazságosság és közjó. In: Rochlitz Bernadett (szerk.): Krisztusban van az igazság. A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége VIII. országos kongresszusa. KÉSZ, Budapest. 121–127. old.
21. Burghardt (1976): 59.
22. V. ö. Heinrich, Walter (1957): Othmar Spann. Zeitschrift für Ganzheitsforschung, I. évf. 1957. 7. sz. 1–4. old.
23. Meyer, Thomas (1997): Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus. (Studien zur Sozialwissenschaft Nr. 184) Westdeutscher Verlag, Opladen. 187–188. old.
24. V. ö. Becher, Walter (1989): Ökologie und Ganzheitslehre im Geiste Othmar Spanns. Zeitschrift für Ganzheitsforschung, XXXIII. évf. 1989. 2. sz. 66–79.
25. Spann, Othmar (1923): Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig. 50. old. Eszerint: „Nem azért hordozója az Állam a Jónak, mert egyik vagy másik államférfi, uralkodó vagy politikus a jóra törekszik; sokkal inkább az Egész (az Államközösség = Gezweiung) a Jó hordozója, mivel magában foglalja minden Én (= Ichheit) legfontosabb életelemét (= Lebenswesentliche) és felfogja annak szellemi létét (= geistiges Dasein), sőt mint önmaga is teljes mértékben Szellemi, önmaga is a Jó szubsztanciája.”
26. Seefried (2006): 124. old.
27. Meyer (1997): 197. old.
28. Szatmári Péter (2001): Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. Valóság. 2001/12. sz. 67. old.
29. Spann (1923): 215. old.
30. Meyer (1997): 195–196. old.
31. V. ö. Heinrich (1957): 2. old.
32. Uo. 2–3. old.
33. V. ö. Becher (1989): 71–73. old.
34. Seefried (2006): 125. old.
35. Azonban az általa várt és részben elősegített nagy változásokban is csalódnia kellett: hiába vált a Hitler-féle mozgalom egyik „exportcikkévé” és „pr-arcává” 1938-ban a nemzetiszocialisták felmentették a professzorságból, előbb börtönbe, majd házi őrizetbe került. A háborús éveket

- burgenlandi házába visszavonultan töltötte, a béke újólago beköszönte után is a szélesebb külvilágtól elzárkózva élt.
36. Haag, John (1977): Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. *Austrian History Yearbook*, Vol. XII–XIII., 1976–1977. 243. és 248. old.
  37. Nolte, Paul (2003): Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Zur Ideengeschichte einer sozialen Utopie. In: Hardtwig, Wolfgang (szerk.): *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 235. old.
  38. V. ö. Mayer-Tasch (1971): 69. old. és Seefried (2006): 137. old.
  39. Lásd erről: Seefried (2006): 138–139. old.
  40. Mayer-Tasch (1971): 74–81. old.
  41. V. ö. Seefried (2006): 141–142. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Becher, Walter (1989): Ökologie und Ganzheitslehre im Geiste Othmar Spanns. *Zeitschrift für Ganzheitsforschung*, XXXIII. évf. 1989. 2. sz. 66–79.
- Burghardt, Anton (1976): Katholische Soziallehre – Anmerkungen zu ihren Konstanten und Variablen. In: Klose, Alfred–Schmbeck, Herbert–Weiler, Rudolf–Zsifkovits, Valentin (szerk.): *Ordnung im sozialen Wandel. Festschrift für Johannes Messner zum 85. Geburtstag*. Duncker-Humblot, Berlin.
- Erdő Péter (2011): Igazságosság és közjó. In: Rochlitz Bernadett (szerk.): *Krisztusban van az igazság. A Keresztény Értelmiségiek Szövetsége VIII. országos kongresszusa*. KÉSZ, Budapest. 121–130. old.
- Gergely Jenő (1977): *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gergely Jenő (1998): XIII. Leó és a keresztényszocializmus. *Vigilia*. 1998/11. sz.
- Haag, John (1977): Othmar Spann and the Quest for a 'True State'. *Austrian History Yearbook*, Vol. XII–XIII., 1976–1977. 227–250. old.
- Heinrich, Walter (1957): Othmar Spann. *Zeitschrift für Ganzheitsforschung*, I. évf. 1957. 7. sz. 1–4. old.
- Kerekes Lajos (1966): *Ausztria története. 1918–1955*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): *Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee*. Athenäum Verlag, [Frankfurt am Main].
- Messner, Johannes (1934): *Die soziale Frage der Gegenwart; eine Einführung*. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Messner, Johannes (1936): *Die berufsständige Ordnung*. Verlagsanstalt Tyrolia, Innsbruck.
- Meyer, Thomas (1997): *Stand und Klasse. Kontinuitätsgeschichte korporativer Staatskonzeptionen im deutschen Konservativismus*. (Studien zur Sozialwissenschaft Nr. 184) Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Nolte, Paul (2003): Ständische Ordnung im Mitteleuropa der Zwischenkriegszeit. Zur Ideengeschichte einer sozialen Utopie. In: Hardtwig, Wolfgang (szerk.): *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 56.) Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München. 233–256.
- Rigó Balázs (2011): A szociális érdekegyeztetés ideológiája Portugáliában az 1930-as években. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. L'Harmattan, Budapest.
- Seefried, Elke (2006): *Reich und Stände. Ideen und Wirken des deutschen politischen Exils in Österreich 1933–1938*. (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Bd. 147.) Droste Verlag, Düsseldorf.
- Spann, Othmar (1923): *Der wahre Staat. Vorlesungen über Abbruch und Neubau der Gesellschaft*. Verlag von Quelle und Meyer, Leipzig.

- Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat.* LV. 2010. Nr. 1. 83–122. old.
- Strausz Péter (2011a): A két világháború közötti olasz gazdaságirányítási és érdekegyeztetési kísérlet. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan, Budapest.
- Strausz Péter (2011b): A totalitárius német gazdaságirányítási és érdekegyeztetési modell (1934–1945). In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan, Budapest.
- Szatmári Péter (2001): Az osztrák dilemma: Engelbert Dollfuß kancellársága. *Valóság.* 2001/12. sz.
- Zachar Péter Krisztián (2010): A „Ständestaat” eszmeisége és az érdekképviselések. In: Dobák Miklós–Kardos József–Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században.* L'Harmattan, Budapest.
- Zachar Péter Krisztián (2011): A hivatásrendiség eszmei háttere. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan, Budapest.